

KIRJASTOTOIMINNAN ALA TEKIJÄNOIKEUDEN PUITTEISSA

Keijo Perälä

Esitelmä Suomen tieteellisen kirjastoseuran tekijänoikeuspäivänä 30.5.2007

Tieteiden talossa Helsingissä

Yleistä tekijänoikeudesta

Filosofisesti tekijänoikeuksilla on kahdenlaiset juuret. Englannin kielessähän asian nimi on **kopiointioikeus**, joka englannin kielen valta-aseman vuoksi on yleisessä käytössä myös Euroopan mannermaalla. (Copyrightin juuret lienevät Renessanssiajan Italian kauppakaupungeissa.) Aluksi oli kyse sääty-yhteiskunnan privilegiosta, yksinoikeudesta kopioida ja levittää eli myydä tiettyä teosta. Se palveli samalla sensuurin tarpeita, vaikka sensuuri Britanniassa poistettiinkin varhain. Sen jälkeen copyright palveli puhtaasti **kaupallisia** tarpeita, ja on luonteeltaan samantapainen yksinoikeus kuin patentti tai mallisuoja, jotka kaikki takaavat keksijälle tai alkuperäiselle tekijälle yksinoikeuden hyödyntää keksintöä tai muuta omaperäistä luovan työn tulosta.

Euroopan mannermaalla on vanhastaan puhuttu **tekijänoikeudesta**. Kun kopiointioikeus kertoo, **mitä saa tehdä**, tekijänoikeus kertoo vain **kuka saa tehdä**. Tekijänoikeusfilosofia syntyi valistusaikana. Tekijänoikeuden katsottiin olevan tekijän **luonnollinen oikeus**, ja sellaisena laajempi ja luonteeltaan myös moraalinen. Kun tähän liitettiin romanttinen taidekäsitys, myöhempi tekijänoikeusajattelu oli valmis. Se koski alun perin nimenomaan **taideteoksia**. Kun käsite on sittemmin laajennettu koskemaan kaikkia henkisen työn tuotteita (WIPO), alkuperäinen to-käsite on myös periaatteellisesti maallistunut ja lähestynyt copyright-ajattelua.

Tekijänoikeuden oikeutusta perustellaan myös **yleisellä hyvällä**. Sen katsotaan kannustavan tai suorastaan tekevän mahdolliseksi luovan työn, josta koituu yhteiskunnalle suurta hyötyä. Yleisen hyvän kannalta tekijänoikeuksiin on katsottu tarpeelliseksi säätää myös **rajoituksia ja poikkeuksia**. Suomen to-laissa lienee satakunta pykälää (numeroita on 70, mutta niihin on ajan myötä tullut yhä enemmän alapykäläiä, jotka on merkitty kirjaimin tyyliin 16a), mutta suurin osa niistä käsittelee tekijän tai esittäjän oikeuksista tehtäviä poikkeuksia. Se tekee laista monimutkaisen ja vaikeasti hallittavan.

Tekijänoikeuden keskeinen merkitys on siinä, että se **takaa tekijälle neuvotteluaseman**, kun hänen teostaan hyödynnetään taloudellisesti ja moraalisesti. Laki ei voi taata, että tekijä aina saa hyvän sopimuksen. Jos teoksella ei ole maksavaa kysyntää, ei tekijäkään voi siitä paljon hyötyä. Tällöin tai muistakin syistä tekijää voi kiinnostaa saada teostaan levitettyksi vaikka ilman taloudellista hyötyä. Hän voi sen tehdä eikä laki sitä estä.

Tekijänoikeuden ja kirjastotoiminnan periaatteellinen yhteys

Eurooppalainen kirjastoinstituutio on nykyisessä merkityksessään syntynyt kirjapainotaidon myötä. Myös tekijänoikeus kopiointi- ja levitysoikeutena on tullut tarpeelliseksi samasta syystä. Kun tekijän keskeinen oikeus on kopiointioikeus ja oikeus levittää kopioita, lainsäädännön keskeisiä käsitteitä on **teoskappale**. Lainsäädäntö pyörii paljolti **teoskappaleiden valmistuksen ja niiden levittämisen** ympärillä. Kirjastotoiminta puolestaan **on** teoskappaleiden **hankintaa ja levittämistä** lainaamalla.

Vaikka kirjastotoiminnalla ja tekijänoikeudella on yhteiset juuret, kirjastolaitos on tekijänoikeudellisesti poikkeusilmiö. Sen olemassaolo perustuu tekijän yksinoikeuden rajoitukseen, jonka mukaan **tekijän oikeudet yksittäiseen teoskappaleeseen raukeavat** laissa säädetyllä tavalla. Kirjastotoiminnan laillinen oikeutus perustuu siihen, että **kerran myytyjä teoskappaleita saa levittää edelleen**. Tästä seuraa, että kirjastotoiminta on oikeudellisesti (suhteellisen) ongelmatonta vain olosuhteissa, joissa levitettävä aineisto on esineellisiä teoskappaleita, joista on vaikea valmistaa käyttökelpoisia kopioita. **Kirjasto** määrittellään teknisessä mielessä laitokseksi, joka **ostaa teoskappaleita ja lainaa niitä tai antaa muuten tilapäisesti käytettäväksi yleisölle**. Teoskappaleista muodostetaan **kokoelmia**, joita on mahdollista säilyttää rajoittamattoman kauan. **Kokoelman muodostaminen on kirjastoa määrittelevä tekijä**.

Edelleen levittämisen oikeus kirjastoissa on viime aikoina kaventunut. Nykyään se perustuu enää pakkolisenssiin, joka laissa on myönnetty. Mutta pakkolisenssin luonteeseen kuuluu, että edelleen levittämisestä on maksettava korvausta tekijöille. (Lainauskorvaus)

Kirjastojen tekijänoikeudelliset ongelmat alkoivat helppokäyttöisten kopiokoneiden tulosta markkinoille ja lisääntyivät sähköisen viestinnän ja digitaalisen tallennuksen tultua yleiseen käyttöön. Ongelmia on sekä kopiointi- että välitys- ja levitysoikeuden alalla. Kirjastot eivät kuitenkaan ole ongelmiseen yksin. Tekijänoikeuksien hallinta on joutunut yleisesti vaikeuksiin viestinnän sähköistymisen myötä. Mitä helpompaa kopioiden valmistus ja niiden levitys teknisesti ovat, sitä vaikeampaa on pitää yllä tekijän tai muun oikeudenhaltijan oikeutta kontrolloida näitä toimintoja.

Asiaa mutkistaa vielä se, että teoskappaleiden levityksen sijaan on tullut teosten telemaattinen **välittäminen (communication)**. **Kopiointi ja välitys sekoittuvat käytännössä keskenään**. Jo teoksen lukeminen merkitsee yleensä kopion valmistamista siitä, samoin sen välittäminen. Fyysisten teoskappaleiden edelleen levittäminen ei lisää teoskappaleiden määrää, mutta sähköinen välittäminen lisää sitä merkittävästi. Välitysoikeuden raukeaminen merkitsisi siten käytännössä **myös kopiointioikeuden raukeamista**, mutta silloin koko tekijänoikeus raukeaisi teoksen julkistamiseen. Jotta näin ei kävisi, tarvitaan **teknisiä keinoja estää pysyvän teoskappaleen syntyminen** välitystoiminnassa silloin, kun sitä pidetään tarpeellisena.

Tämä on välttämätöntä, jotta teosten välittäminen olisi kirjastotoiminnassa mahdollista.

Tekijänoikeuslainsäädännössä on pitäyditty **tekniikasta riippumattomassa teoskappaleen** käsitteessä. Se on tehnyt mahdolliseksi, että tekijänoikeutta edelleen voidaan soveltaa myös sähköiseen viestintään. Myös mielikuva kirjastosta perustuu teoskappaleen käsitteeseen, koska kirjasto on teoskappaleista muodostettu kokoelma. Ei voi olla kokoelmaa, ellei ole teoskappaleita.

Vieläkö kirjasto on tarpeellinen?

Kirjastokokoelma voi olla olemassa myös virtuaalisesti niin, että se koostuu tarvittaessa käytettävissä olevista teoksista. Teoskappaleiden lukumäärää vastaava kokoelman suuruuden rajoitus pitää silloin saada aikaan teknisesti niin, että samaa teosta voidaan lukea tai kuunnella enintään määrättyltä määrältä lukuasemia. Mikäli verkkojakelussa olevia teoksia saisi käyttää maksutta vapaasti, ei olisi tarvetta ylläpitää kirjastoja, jos kirjastoa määrittelevänä tekijänä pidetään aineiston **käytön maksuttomuutta**, kuten meillä on tullut tavaksi. Niinhän ei yleismaailmallisesti eikä yleiseurooppalaisesti ole, mutta kirjastoille on kuitenkin olennaista, että kokoelmassa olevia teoskappaleita ei anneta asiakkaalle omaksi vaan vain lainaksi. Jos teoskappaleita saa muutenkin maksutta omaksi, putoaa kirjastojen olemassaololta taloudellinen perusta; se että kenelläkään ei ole varaa ostaa niin paljon kirjoja (tai muita tallenteita) kuin tarvitsee tai haluaa käyttää. Kun teoskappaleet myöskään eivät vie juuri ollenkaan tilaa, ei ole sitäkään rajoitusta, että kotona ei ole tilaa säilyttää niin paljon kirjoja. Toistaiseksi tällaista ilmaisjakelua ei ole ainakaan laillisesti, joten kirjastoille on edelleen olemassa tämä käytännöllinen tarve.

Verkojakelun ongelma syntyy joka tapauksessa kuitenkin siitä, että ei ehkä ole ketään, joka muodostaisi ja ylläpitäisi niistä muodostettuja kokoelmia. Painettuja kirjoja jää aina edes muutama kappale kirjastojen varastoihin, vaikka kustantaja hävittää ne omasta varastostaan eikä paina uusia. Jos kustantaja hävittää teoksen tietokoneensa muistista tai sulkee sen ulkopuolisilta käyttäjiltä, sitä teosta ei ole enää olemassa, jollei siitä ole voitu aikoinaan tehdä säilyvää kopiota paikkaan, jota on totuttu kutsumaan kirjastoksi.

Kun tiedollis-sivistykselliseltä ja kulttuuriselta kannalta on välttämätöntä edelleen ylläpitää kaupallista tarjontaa laajempia ja vanhempia teoskokoelmia myös muiden kuin auktorisoitujen tieteenharjoittajien saatavilla, näihin ongelmiin on löydettävä ratkaisuja. Jos kustantajat alkavat myydä verkkojakeluteoksiin vain määräaikaista käyttöoikeuksia ilman oikeutta tehdä säilyvää kopiota, jota myös saa käyttää telemaattisesti, kirjastotoiminnalta putoaa osa sen pohjasta.

Kun vapaakappaleluovutuksen piiriin ilmeisesti saadaan kaikenlaiset sähköisesti olemassa olevat teokset, turvataan tietysti niiden säilyminen. Mutta olennaista on, **miten näitä teoksia saa käyttää**. Nykyisen lain mukaan se on mahdollista vain vapaakappalekirjastoissa. Ja tämäkin koskee siis vain kotimaista aineistoa.

Kirjaston tulevaisuudesta

Määrittelin kirjaston laitokseksi, joka ostaa teoskappaleita ja välittää niitä yleisölle niin, että teoskappaleiden lukumäärä ei lisäänty. Jos pitäydytään tässä määritelmässä, kirjastojen olemassaolo on periaatteessa sidoksissa nykyisen kaltaisten tekijänoikeuksien kanssa.

Kirjastotalaitos on mielestäni pyrittävä säilyttämään nykyisen kaltaisena sivistyslaitoksena myös sähköisen viestinnän oloissa periaatteessa samalla tavoin kuin painoviestinnän oloissa. Toiminta on tehtävä edelleen mahdolliseksi tekijänoikeuslain nojalla niin, että teosten käyttöoikeudet ja oikeus liittää teokset pysyvästi kirjastokokoelmiin voidaan ostaa suoraan tekijöiltä, tuottajilta tai kollektiivisesti lisenssisopimuksin.

Kirjastokokoelmia on voitava koota myös digitaalisista tallenteista siitä riippumatta, julkaistaanko ne esineellisinä tallenteina vai pelkästään verkkojakelussa. **Tekijöiden ja tuottajien edut ovat teknisin rajoituksin turvattavissa periaatteessa samaan tapaan kuin analogisten tallenteiden osalta.** Mikäli tämä on teknisesti mahdollista, tekijöille ja tuottajille maksettavista korvauksista ja hyvityksistä ei muodostu sen suurempaa ongelmaa kuin analogisten tallenteidenkaan osalta. Onko tämä teknisesti mahdollista, taitaa olla yhä epävarmaa. Suojauksen murtaminen ei näytä olevan edes kiellettyä, vaikka laissa niin sanotaan. Helsingin käräjäoikeus on päättänyt, ettei suojauksen murtaminen ole kiellettyä, jos se on mahdollista.

Sekä painotuotteiden ja muiden analogisten että muiden **tallenteiden elinajan jatkaminen** on voitava turvata senkin jälkeen, kun ne ovat menettäneet kaupallisen kiinnostavuutensa eikä tuottaja huolehdi niiden saatavuudesta. Tätä mahdollisuutta ei analogisen viestinnän oloissa ole ollut. Säilyvyyden turvaamiseksi kopioituja teoksia tulee voida käyttää laajemmin kuin tieteellisen tutkimuksen tarpeisiin. Teoksia on voitava käyttää myös telemaattisesti, ettei niiden lukeminen, katseleminen tai kuunteleminen edellytä kirjastoon menemistä. Sillä on laajassa ja harvaan asutussa maassa suuri merkitys.

Käsikirjasto, lainakirjasto ja kaukolaina

Opetusministeriön talvella 2007 julkistamassa keskustelumuistiossa (s. 44) esitetään retorinen kysymys, mitä digitaalinen lainaaminen on ja nimitetään sitä ”kaukolainaukseksi”.

Digitaalitekniikka näyttäisi tekijänoikeussyistä tuovan laajan käsikirjastotoiminnan takaisin kirjastoihin. Kirjastoon on mentävä lukemaan, vaikkakin ruudulta, sitä mitä ei saa lainaksi eikä löydä (maksutta) verkosta. Ilmiöhän on paradoksaalinen, kun tekniikka antaisi mahdollisuuden päinvastaiseen muutokseen. Kirjastoon ei teknisistä syistä tarvitsisi mennä edes hakemaan lainaksi mitään. Tämän järjestelyn edellytykset on kuvattu edellä.

Kaukolainan käsite olisi teknisesti käymässä tarpeettomaksi telemaattisessa maailmassa, mutta niinhän ei näytä käyvän. Laki ja sen tulkinta ylläpitävät paperikopioiden laajaa käyttöä kaukolainan sijasta. Direktiivillä vahvistettu tiukka tekijänoikeus pakottaa meidät myös matkustelemaan pitkiäkin matkoja nähdäksemme teoksia, joita voisi helposti lukea kuka tahansa kotoaan. Esim. digitaalisten

vapaakappaleiden käyttö on rajoitetumpaa kuin painettujen kirjojen, joita on myös lainattu, jopa kaukolainoiksi. Nyt niitä voi lukea vain paikan päällä vapaakappalekirjastossa.

Muuta ajankohtaista

Viimeksi todetusta tulee helposti mieleen kysymys, ovatko nykyisenlaiset tekijänoikeudet enää ajanmukaisia. Tätäkin kysymystä jotkut nuoren polven tutkijat pohtivat ja esittävät radikaalejakin väitteitä. (Tällaisia tutkijoita on ilmaantunut ainakin Turun yliopistoon.) Se, että tekijänoikeus on voimassa tekijän kuoltua 70 vuotta, viittaa vahvasti oikeuksien lähtökohtiin, taideteosten suojaamiseen. Taideteosten oletetaan usein säilyttävän arvonsa kauan, vaikka eihän käytännössä näin suinkaan yleisesti ole. Digitaalisia teoksia on yhä enemmän sellaisia, joiden käyttöarvo kestää muutaman vuoden. Mihin tarvitaan ikuisia yksinoikeuksia?

Tekijänoikeuksien osapuolten keskustelussa tällaisia näkemyksiä ei kuitenkaan ollenkaan esitetä. Parhaillaan (kevällä 2007) keskustellaan tekijänoikeuslainsäädännön hallinnon mahdollisesta siirtämisestä uuteen elinkeinoministeriöön. Asiasta ollaan jyrkästi eri mieltä, mutta kaikki vannovat vahvojen tekijänoikeuksien nimeen. Tosin kaikki haluavat pitää vahvoina lähinnä vain omia oikeuksiaan, mutta kaikkien oikeuksilla on tästä syytä vahvoja puolustajia.

Siirtohanke sinänsä kuvastaa sitä kehitystä, joka on tehnyt luovasta työstä, jonka tulokset vanhastaan on lailla suojattu, entistä paljon tärkeemmän ja kiinteämmän osan elinkeinotoimintaa. Painopistettä haluttaisiin siirtää oikeuksien suojelusta niiden taloudelliseen hyödyntämiseen. Tätä ei mikään osapuoli kiistä, mutta ministeriön valinnalla katsotaan olevan merkitystä siltä kannalta, keiden etuja lainsäädännössä enemmän painotetaan. Siirron kannattajat eivät tietenkään ilmaise asiaa näin. He sanovat, että tähän saakka tekijänoikeuksia on tarkasteltu liikaa kulttuuripoliittiselta kannalta ja nyt olisi aika katsoa asiaa myös taloudellisen toiminnan edistämistä silmällä pitäen. Siinä myös alkuperäiset tekijät voittavat. Tekijöiden puolelta on toistaiseksi esitetty julkisesti vain vastustavia kannanottoja.

Kirjastotoiminnan kannalta lienee selvää, että opetusministeriö on parempi; ainakin jos on totta, että opetusministeriö on tarkastellut asiaa enemmän kulttuuripoliittisesti.